

УДК 323.1:316.3:316.42(477)

Оксана Гук**УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СИТУАЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗЛОМУ**

У статті аналізується проблема збереження національної ідентичності в умовах глобалізації і складної політичної ситуації в Україні. Розкривається специфіка цієї ситуації, використовуючи термін філософа С. Гантінтона «цивілізаційний розлом». У цьому контексті розкриваються основні завдання, які стоять перед українською нацією на сучасному етапі.

Ключові слова: ідентичність, цивілізація, культура, глобалізація, національна держава, цивілізаційний розлом.

О. Нук**UKRAINIAN IDENTITY IN A SITUATION OF CIVILIZATIONAL FAULT**

The problems of national identity are particularly exacerbated in the context of globalization. On the other hand, globalization creates the modern person need for deep rootedness. Therefore, the process of globalization and preservation of national identity are interdependent.

In the post-Cold War, according to the philosopher S. Huntington, civilizational identities have become more important. However, differences between major civilizations generate a threat of serious conflicts on a fault line. Specificity of Ukrainian identity is that it is precisely in line civilized fault.

However, the situation in Ukraine between Western and Orthodox civilizations should be considered, according to the author, the axiological dimension. Preservation of Ukrainian national identity means protecting important values such as human dignity, its rights and freedoms, individualism, the rule of law. Ukraine and Europe in this context are connected tightly. Today, the primary task for Europe – is the preservation of its own values. Interestingly, in terms of civilizational conflict in Ukraine is now ongoing struggle for the preservation of European values.

Today, in the situation of historic challenge it is important for Ukrainian nation to revive and maintain their own national identity. Top priority task – finding ways to consolidate the nation. Considering the historical background, when Ukrainian nation was divided in different ways, we need to focus now on the formation of a unified concept of national memory. This will form a solid strategy for national reconciliation.

In addition, in today's world for a harmonious and peaceful coexistence of different civilizations is important to create a flexible model of multiculturalism. It is important that the latest technological advances are supplemented with moral maturity and spiritual development of civilizations.

Key words: identity, civilization, culture, globalization, nation state, civilizational fault.

О. Гук**УКРАИНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В СИТУАЦИИ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗЛОМА**

В статье анализируется проблема сохранения национальной идентичности в условиях глобализации и сложной политической ситуации в Украине. Раскрывается специфика этой ситуации, используя термин философа С. Хантинтона «цивилизационный разлом». В данном контексте раскрываются основные задачи, которые стоят перед украинской нацией на современном этапе.

Ключевые слова: идентичность, цивилизация, культура, глобализация, национальное государство, цивилизационный разлом.

Сьогодні українська нація перебуває в ситуації виклику, на який повинна дати гідну відповідь. Адже саме такі виклики, на думку відомого англійського дослідника А. Тойнбі, і з нею складно не погодитись, є необхідною передумовою розвитку. Бо їх основна функція полягає в тому, «щоб перетворити внутрішній творчий імпульс у постійний стимул, який сприяє реалізації потенційно можливих творчих варіацій» [5, с. 108].

Гідну відповідь нація повинна дати у складний кризовий період, тому що будь-яка криза передбачає можливість, потенціал до глибоких змін, до росту. Згідно з концепцією американського психолога Еріка Еріксона, ситуація кризи породжує нову ідентичність. Очевидно, що дослідник розглядав цю проблему в персональному, особистісному вимірі. Але екстраполяція явищ в онтогенезі на схожі феномени у філогенезі доволі часто й успішно використовується у дослідженнях.

Висновки цих двох авторів, здавалось би із різних сфер, дають нам можливість імплемувати їх у сучасний контекст. Насамперед, зазначимо, що розглядати цю ситуацію доречно на трьох рівнях. Якщо на мікрорівні, то це глибинні внутрішні психологічні проблеми людини, яку кожен із нас переживає екзистенційно, як межову ситуацію. І психологічні дослідження тут дуже доречні. Якщо на мезорівні

– то це рівень загалом українського суспільства у сучасній ситуації виклику. Якщо брати на найвищому – макрорівні, то це проблеми глобального характеру. Виділення цих рівнів дозволяє підійти більш структурно до дослідження проблеми. З іншого боку, очевидно, що всі ці рівні потрібно розглядати в комплексі.

Саме в такому контексті проведено дослідження сучасного англійського соціолога польського походження З. Баумана, який слушно зауважує, що процеси глобалізації загострюють проблему національної ідентичності: «Найвиразнішим знаком нашого часу є інтенсивне виробництво сенсу й ідентичності... Беззахисні перед лицем глобальних вирів, люди зосереджують ся на собі. І чим більше вони зосереджуються на собі, то беззахиснішим зазвичай стають» [2, с. 127]. З іншого боку, це – реальна ситуація, яку ми просто змушені прийняти як даність: «глобалізація – неблаганна доля світу, незворотний процес... Глобалізація роз'єднує не менше, ніж об'єднує, вона роз'єднує, об'єднуючи...» [1, с. 6].

Отож, проблема національної та культурної ідентичності набуває особливої гостроти в умовах глобалізації. Вважаємо за доцільне, розпочати аналіз із найвищого макрорівня – ситуації глобалізації. У сучасній науковій літературі можна знайти достатньо визначень цієї категорії, але для нас важливіше зупинитися на характерних ознаках цього процесу. І тут скористаймося дослідженням М. Шаповаленко, яка присвятила цій проблемі цілий розділ під назвою «Глобалізація: виклики та можливості демократії» у навчальному посібнику «Основи демократії». Ми не будемо акцентувати на проблемах демократизації нашого суспільства. У цій науковій розвідці нас цікавить проблематика процесів глобалізації у дещо іншому ключі. Хоча, з іншого боку, проблеми національної ідентичності та побудови демократичної держави, на наше глибоке переконання, сьогодні також нерозривно пов'язані.

Слідом за М. Шаповаленко виділимо такі характерні риси глобалізації:

1) масштабність та потужність інтеграційних процесів (сучасні інформаційні й комунікативні технології пов'язують нині світ в одне ціле);

2) багатоаспектність глобалізаційних процесів, оскільки вони охоплюють всі сфери суспільного життя, але найбільш глибоко зачіпають світ культури і тим встають одним із потужних інструментів формування світогляду сучасної людини;

3) невизначеність та непередбачуваність глобалізації, її впливів на окрему особистість, культуру, суспільство і людство загалом [4, с. 719].

І ця невизначеність породжує глибоку екзистенційну потребу сучасної людини у захисті, почутті захищеності, вкоріненості у чомусь, що гарантує певну стабільність, про що говорить, зокрема, З. Бауман. Великою мірою ця потреба задовольняється відчуттям національної приналежності, яка передбачає найглибшу вкоріненість на рівні архетипів. Глибинне усвідомлення єдності із певною національною спільнотою, зв'язок із попередніми поколіннями в історичному вимірі та суспільством загалом в конкретному горизонтальному просторі через цілу систему символів гарантує відчуття безпеки та впевненості.

Багатоаспектність сучасної глобалізації проявляється в тому, що вона охоплює практично всі сфери суспільного життя: економіку, політику, культуру, науково-технічні аспекти; крім того, виступає потужним інструментом формування світогляду, оскільки людство живе зараз в інформаційну епоху.

В економічній сфері глобалізація означає поширення вільноринкового капіталізму практично на всі держави світу, тому ми можемо говорити про світову економічну інтеграцію. У політичних відносинах, як підкреслює М. Шаповаленко, зумовлює створення нових глобальних форм врядування (world governance), формування нових сфер активності (глобальне громадянське суспільство), поширення демократичних цінностей та інституцій (глобальна демократизація). Однак водночас до виникнення нових форм залежності, посилення одних держав при послабленні інших впливає на суверенітет народів та на перспективи виживання національних держав за умов усе більшої ролі наднаціональних об'єднань [4, с. 732].

Або ж, як влучно зауважує один із найвизначніших стратегічних мислителів нашого часу З. Бжезінський «глобалізація за своєю суттю означає глобальну взаємозалежність, яка не гарантує рівності статусу чи навіть однакової безпеки для всіх країн. Але вона передбачає, що кожна країна не має абсолютного імунітету щодо наслідків технологічної революції, яка величезною мірою посилила здатність людини чинити насильство і водночас зміцнила зв'язки, які дедалі тісніше об'єднують людство» [3, с. 13]. Очевидно, що тут ми переходимо вже на мезорівень свого дослідження. Проблема існування національної держави в умовах глобалізації.

І хоча виклик національній державі, національній ідентичності є одним із найбільших викликів сучасної глобалізації, ми цілком погоджуємося з думкою відомого американського дослідника проблем глобалізації Т. Фрідмена про тенденцію зміцнення національної держави в умовах глобалізації. Оригінальним є авторське порівняння національної держави з оливковим деревом, яке символізує усе, що дає нам самобутність і вкоріненість: родина, громада, релігія, нація. «Оливкові дерева дають нам тепло родини, радісне усвідомлення своєї неповторності, інтимність особистих звичаїв, глибину людських стосунків. У затінку ми почуваємось впевнено й безпечно... Вони дають нам почуття власної гідності

і належності до чогось більшого й важливішого, ніж ми самі, а ці почуття потрібні для виживання людини...» [7, с. 54]. Однією з причин, чому національна держава ніколи не зникне, навіть, якщо і її значення применшиться в умовах глобалізації, вважає Т. Фрідмен, є те, що саме вона є вираженням нашої приналежності до чогось, що є для кожної людини надзвичайно важливим, що є глибоко вкоріненим, до чого ми відчуваємо найглибшу ірраціональну довіру. А це і є глибинна потреба особистості – потреба в національній ідентичності: «Щоб бути цілісною особою, треба бути частиною оливкового гаю, бути закоріненим у ньому» [7, с. 54]. Очевидно, що в епоху інтеграції, надзвичайно швидких змін і панування всесвітньої мережі людина психологічно потребує глибинного зв'язку із чимось рідним, близьким і таким, що викликає в неї довіру.

А ще з цієї тези вже випливає твердження про те, що процеси глобалізації і процеси зміцнення національної ідентичності є взаємопов'язані і взаємозумовлені. Хоча втримати їх у рівновазі потребує постійних зусиль. Ще більших зусиль вимагає зміцнення держави, на чому наголошує Ф. Фукуяма: «побудова сильної держави – одна з найбільш важливих проблем світового співтовариства, оскільки слабкість держави виступає основним джерелом першочергових проблем, як національних, так і міжнародних» [8, с. 5]. Побудова сильної держави в Україні – завдання першочергової ваги. Але неможливо побудувати сильну національну державу, якщо не подолати кризу національної ідентичності.

У теперішній ситуації проблема збереження національної ідентичності для України ускладнюється проблемою цивілізаційного розлому, якщо користуватися термінологією ще одного відомого дослідника процесів глобалізації С. Гантінгтона. Це проблема народів, які шукають власну ідентичність і заново відкривають своє коріння. Культурні ідентичності, на його думку, на найбільш широкому рівні виступають як цивілізаційні ідентичності, а найбільш небезпечна ворожнеча в сучасному світі, далекому від гармонії, проходить «вздовж ліній розлому між основними світовими цивілізаціями» [6, с. 15].

Вартує згадати, що саме ці лінії розлому у С. Гантінгтона можуть призвести до зіткнення цивілізацій: «Зіткнення цивілізацій є найбільшою загрозою миру у всьому світі, і міжнародний порядок, який базується на цивілізаціях, є найбільш надійним засобом попередження світової війни» [6, с. 8]. Вперше таку думку дослідник висловив у 1993 у своїй статті «Зіткнення цивілізацій?», яка викликала ажіотаж у цілому світі, схожий із наслідками опублікування Ф. Фукуямою статті «Кінець історії?» у 1989 р. Очевидно, що обидва американські автори в такий спосіб відреагували на падіння Залізної завіси і кінець періоду холодної війни. Зрештою обидві статті переросли в наукові праці, у яких дослідники дають свої прогнози на подальший розвиток світу в епоху глобалізації. Якщо у Ф. Фукуями основна думка зводиться до констатації перемоги ліберально-демократичної ідеології у світі, то С. Гантінгтон більшу увагу приділяє проблемі співіснування різних культур, цивілізацій та різних ідентичностей.

Саме відмінності культурні, а не політичні, економічні чи ідеологічні, як вважає автор, для сучасного світу є найбільш суттєвими. «Люди визначають себе використовуючи такі поняття, як походження, релігія, історія, мова, цінності звичаї, суспільні інститути. Вони ідентифікують себе з культурними групами, релігійними общинами, націями, і в найширшому розумінні – з цивілізаціями» [6, с. 17].

Цивілізації відрізняються своєю історією, мовою, культурою, традиціями, філософським світоглядом, системою цінностей, соціальними стосунками, звичаями і, що найважливіше, на думку автора, – релігією.

«Цивілізація – це найбільше «ми», всередині якого кожен відчуває себе в культурному плані як вдома. У цивілізації нема чітко визначених кордонів, початку і кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному і роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються з часом. Культури народів взаємодіють і накладаються одна на одну» [6, с. 51]. Таким чином цивілізація є багатоаспектним і цілісним утворенням. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на стосунки між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, стосунки сімейні, родинні, мають різні уявлення про розподіл прав і обов'язків, різну систему цінностей.

Основні цивілізації в людській історії автор ототожнює зі світовими релігіями і тому, на його думку, існує «загроза цивілізаційного розлому України на західну уніатську і східну православну» [6, с. 41]. Але ця теза дослідника, провокує цікаву дискусію. Очевидно, що греко-католицька церква в Україні нині відіграє важливу роль в інтеграційних процесах, формуванні цілісної системи європейських цінностей. А православна церква Московського патріархату працює в системі абсолютно іншої ціннісної системи координат, що спричиняє безліч внутрішніх проблем у державі. Та в Україні також активно функціонує православна церква Київського патріархату, яка найбільш повно відображає історичну традицію релігійних переконань українців.

Доречно згадати, заглибившись в історичний екскурс, що сама поява уніатської церкви в Україні наприкінці XVI ст. була своєрідною відповіддю української православної духовної еліти на виклик цього часу. Тому можна дійти таких висновків. По-перше, очевидно, що саме географічне положення України з часів Київської Русі – це положення межовості, цивілізаційного розлому між хліборобською культурою і світом кочівників. По-друге, втрата державності (XIII ст. – Київська Русь, XIV ст. – Галицько-Волинська держава) не означала для українців втрати своєї культурної ідентичності. По-третє, ідентичність цього

періоду визначалася власне чітко за релігійною ознакою, в той час, коли, починаючи з кінця XVIII ст. ми зазвичай говоримо про народження національної ідентичності, чи, принаймні, початки національного відродження. І унія із Римом 1596 р., зініційована ієрархами української православної церкви, була важливою акцією збереження культурно-релігійної ідентичності українського народу. Сама ідея унії стала символом єдності християнської церкви. Цікаво, що це був єдиний реалізований проект із числа всіх тих спроб, які робила християнська церква до того часу, прагнучи знову об'єднатися.

Досить символічний момент, який, на нашу думку, демонструє дуже вагому і дуже непросту роль, покладену історією на український народ. Це роль інтеграційна. Чи не у схожій ситуації ми опинилися і зараз, коли в Україні в умовах неоголошеної війни із Росією вирішується доля європейських цінностей. Однак складається враження, що Європа не розуміє, чи не хоче цього зрозуміти. Як влучно зауважив відомий американський історик Тімоті Снайдер минулого року: «В осерді перебувають самі європейці, мешканці країн Євросоюзу: історія Росії та України має показати їм вразливість того способу життя, який багато хто з них сприймає за належне. Європейський Союз був розумною та ефективною відповіддю історії; але він не був виходом із історії, бо такого виходу немає. Європейський Союз не обов'язково розпадеться внаслідок нинішньої кризи; але він може розпастися. Ця можливість досі актуальна, а те, що стається, досі залежить від самих європейців» [9, с. 15].

Надзвичайно важливий висновок робить дослідник: «Україна й Європа нині пов'язані між собою значно більше, ніж європейці та українці собі уявляють... Сьогодні ми досягли тієї точки, коли українська історія та історія Європи – це, певною мірою, одне й те ж...» [9, с. 34–35]. І тут проблема збереження української національної ідентичності означає не що інше, як ще одну спробу українців у своїй історії відстояти право на приналежність до європейського світу. Завдання Європи не менш важливе: збереження власної системи цінностей.

Тому, продовжуючи заочну дискусію із С. Гантінгтоном, вважаємо, що зараз доцільно акцентувати не на релігійному, а на більш глибокому, аксіологічному, аспекті. Основна лінія розлому, яка проходить зараз в Україні – аксіологічна: система європейських цінностей, з одного боку, і цінностей євразійства, яке зараз часто асоціюється з міфом «руського мира».

Очевидно, що декларація українським суспільством потреби жити у Європі, насамперед, означає жити за системою європейських цінностей. А це, насамперед, цінність свободи, яка є основним архетипом української ментальності. Свободи, обираючи яку, людина готова пожертвувати відчуттям безпеки. Саме ця характеристика є визначальною ознакою української національної ідентичності, і події як історичної доби, так і сьогодення яскраво підтверджують цю тезу. Другий важливий момент: свобода передбачає відповідальність за власне життя, готовність самому приймати найважливіші рішення і брати активну участь у житті громади. Зараз маємо можливість бути очевидцями небувалого розмаху активного громадянського суспільства в Україні. Це і Майдан, і волонтерський рух, який немає аналогів у світі, це найвища здатність до самопожертви заради основних цінностей.

Даючи характеристику Західній цивілізації, С. Гантінгтон в її основу знову ж таки покладає християнську релігію: спочатку католицизм, а потім і протестантизм. Традиція окремишнього існування церкви від держави зробила, на його думку, безцінний вклад у формування визначальної цінності на Заході – свободи людської особистості. Окрім того, ще від римлян була успадкована традиція верховенства права в цивілізованому житті. І нарешті, «соціальний плюралізм доволі рано заклав основи парламентаризму та іншим інституціям, що виражали інтереси різних станів. Ці органи забезпечили форми представництва, які в час модернізації розвинулися в інститути сучасної демократії. Жодна інша сучасна цивілізація не має такого досвіду» [6, с. 100]. Всі ці характерні риси західної цивілізації сприяли розвитку почуття індивідуалізму, що залишається відмінною рисою західної цивілізації і у XX ст.

Натомість православна цивілізація, особливо у її московському варіанті, який перевершив традиції візантійства в напрямку підпорядкування духовної влади світській, закріпив традиціоналізм і суворе підпорядкування власної думки волі централізованої влади, формує зовсім іншу систему ціннісних і ментальних координат. Очевидно, що між ними пролягає справжній цивілізаційний розлом.

І ця лінія розлому є найбільшим викликом, який постає перед українською політичною нацією. Бо саме в цьому контексті варто розглядати зараз українську національну ідентичність, що विकристалізовується вже протягом чверті століття. Очевидно, що за цей час відбулися суттєві зрушення в національній свідомості українців. Але, з іншого боку, ми бачимо, наскільки різними можуть бути сучасні українці. Тут наша проблема постає в іншому вимірі, найбільш болючому для української ідентичності на сучасному етапі: де саме проходить зараз ця лінія цивілізаційного розлому в Україні.

З часів Руїни сусідні держави, які належали до різних цивілізацій, започаткували традицію проводити цю лінію по Дніпру. Поділ був штучний, але він наполегливо підкріплювався різноманітними політичними актами протягом трьох з половиною століть з періодичними відхиленнями в той чи інший бік. Ця наполегливість демонструвала зручність для сильних держав цього світу використовувати українську територію як своєрідну буферну зону. Однак така позиція абсолютно ігнорувала віковічні прагнення українців відстояти власну ідентичність.

З іншого боку, активна і багатовікова політика асиміляції і репресій зробила свою роботу. Основний наслідок – поява в Україні маргінальної людини, яка не відчуває своєї глибинної приналежності до національного культурного коріння, яка загублена у просторі і часі. Плекання такого феномена продовжувалося в умовах інформаційної війни протягом всього періоду української незалежності. Ситуацію, яку ми маємо нині на сході країни, активно планували спецслужби сусідньої держави, яка веде сьогодні з нами неоголошену війну. Зараз вже напевно можемо констатувати, що ці плани не вдалося реалізувати до кінця. Українська національна ідентичність глибоко вкорінена на рівні архетипів. Але внутрішня роз'єднаність залишається дуже болучою і гострою проблемою. Однак саме надскладні політичні умови: економічна криза, війна згуртували українську націю. І нині більшість соціологів сходяться на тому, що лінія цивілізаційного розлому проходить приблизно між Дніпропетровською і Донецькою областями. І це є підтвердженням того, що в Україні існує справжня політична нація, яку ми наразі повинні модернізувати.

Завдання першочергової ваги – пошук шляхів консолідації нації. Беручи до уваги історичне минуле, яке роз'єднувало українську націю в різноманітний спосіб по різних штучно витворених цивілізаційних розломах, нам потрібно зосередити основну увагу зараз на формуванні єдиної концепції національної пам'яті, яка, незважаючи на відмінності в історичній пам'яті дозволить сформувати міцну стратегію національного примирення.

І, на завершення, хотілося б зупинитися на ще одному дискурсивному питанні. Йдеться про майбутнє західної цивілізації, приналежність до якої відстоюють нині українці. Незважаючи на ментальну приналежність до неї, С. Гантінгтон влучно зауважує, що західні універсалісти переконані, що люди у всьому світі повинні засвоювати західні цінності, інститути та культуру, тому що вони є втіленням найвищого, найкращого, найліберальнішого, найраціональнішого та найбільш цивілізованого мислення людини. Однак він розуміє, що такий універсалізм дуже небезпечний для сучасного світу, бо може призвести до міжцивілізаційної війни. До того ж він небезпечний і для самого Заходу, бо може призвести до його поразки [6, с. 511–512].

Отож, ми цілком згодні із висновком мислителя, що для осмислення питань взаємозв'язку різних цивілізацій у добу глобалізації, для їх безпечного і гармонійного співіснування необхідна побудова гнучкої теоретичної моделі сучасного мультикультуралізму. У цьому контексті важливою є така риса як толерантність, вміння почути іншого і дати йому право бути іншим. Цікаво, що ця риса в українців дуже добре розвинена, хоча дуже часто вона негативно відбивається на збереженні національної ідентичності. Ми зобов'язані віднайти себе, працювати над консолідацією нації, формувати єдину національну пам'ять, однак при цьому будувати відкрите суспільство.

Майбутнє світу і цивілізацій – це співіснування відкритих суспільств з відчуттям власної гідності, знанням власної історії, але готових до співпраці з іншими. Тому це майбутнє залежить від взаєморозуміння і співпраці між духовними лідерами головних світових цивілізацій, а обмін досягненнями в мистецтві, літературі, релігії та філософії призведе до взаємного збагачення. Важливо, щоб новітні технологічні досягнення доповнювалися моральною зрілістю та духовним розвитком цивілізацій. Саме тому питання духовних цінностей набуває такої ваги й актуальності у сучасному світі. Збереження національних ідентичностей, особливостей національних культур дозволять в умовах глобалізації побудувати відкрите суспільство, у якому ці культури взаємно доповнюватимуть і збагачуватимуть одна одну. І наскільки б ідеалістично й утопічно не виглядала ця картина на перший погляд, насправді ж її необхідність викликана цілком прагматичними мотивами – самозбереженням людства.

Література:

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
2. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності / З. Бауман. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
3. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.
4. Основи демократії : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – 30-те вид., онов. і доп. – Львів : Астролябія, 2009. – с. 719.
5. Тойнбі А. Постигание истории / А. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 729 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
7. Фрідмен Т. Л. Лексус і оливкове дерево: зрозуміти глобалізацію / Т. Л. Фрідмен. – Львів : Незалежний культурологічний журнал «І», 2002. – 622 с.
8. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ; АСТ-Москва; ООО «Хранитель», 2006. – 220 с.
9. Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє / Т. Снайдер. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 225 с.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри політичних наук і філософії ЛПІДХ НАДУ від 25 лютого 2015 р.